

BELUSZKY PÁL:

MAGÁNJELENTÉS A (TÁRSADALOM) FÖLDRAJZRÓL

Az MTA Elnöksége 5/1984. sz. határozata alapján a Földrajzi Tudományos Bizottság 10 geográfusa áttekintette a földrajztudomány helyzetét. E meditatív eredménye másfél ívnyi jelentés formájában megjelent a Földrajzi Közlemények 1986. évi 3. számában.¹ A jelentés átfogóan, részletesen elemzi a földrajztudományban a '70-es–'80-as évek fordulójára kialakult helyzetet. Számos gondot említ (pl. a megfelelő koordináció hiányát a kutatóintézetek és a felsőoktatási intézmények, a természeti és a gazdaságföldrajz közötti kooperáció felszínességét, tematikai féloldalasságot – az ágazati vizsgálatok túlsúlyát –, a kutatási feltételek nem kielégítő voltát és így tovább), ám alapján elégedett tudományunk eredményeivel.²

Magánjelentésem nem kíván ezen értékeléssel tételesen vitázni, noha „földrajzképem” sötétebb tónusú, mint a hivatalos jelentés gondosan kiegyensúlyozott mérlegelése. Igaztalanabb is, mert néhány szempontot kiragadva, jelentős tényeket említés nélkül hagy (illetve maga is a hivatalos véleményhez utasítja az olvasót, a kép teljessége okán). *Magánjelentésem elsősorban a társadalomföldrajz helyzetével foglalkozik* – e téren rendelkezem kellő ismeretekkel, e tudományágban nem kényszerülök a kibic esetenként kényelmes, ám többnyire nem etikus helyzetébe. Így lehetek provokatív vagy agresszív is – hisz a provokáció önmagam ellen is irányul. Írásom előjáróban felemlegetett gyengéi reményeim szerint egyvalamire alkalmasak: vitát, ellenvéleményt, elítélést váltanak ki – tehát gondolatokat a földrajzról; s ez esetben már elérték céljukat.³

A magyar (társadalom)földrajz mai helyzetét tehát korántsem tartom megnyugtatónak. Bárminő tekintélyes eredménylista ellenére *alig-alig vagyunk jelen a magyar társadalomtudomány színpadán* s ami még rosszabb: ha főszerepre kérnének fel, kiderülne: képtelenek vagyunk azt eljátszani. Kevésbé képletesen szólva: számos alapvető feladatunkat évtizedek óta nem teljesítettük (gondoljunk hazánk tudományos igényű társadalomföldrajzi monográfiájának megíratlanságára!) a geográfia képviselői egyéni kvalitásaik, teljesítményeik alapján, s nem tudományágunk alanyi jogán nyernek esetenként bebocsátást a társadalomtudományok egyetemébe; társadalmunk földrajzi műveltsége silány s romló; a „gazdasági földrajz” presztízse értékelhetetlenül alacsony (gazdasági földrajz = telefonkönyv). (Állításaim egynémelyikére még visszatérek.)

Miként jutott a társadalmi földrajz ebbe a helyzetbe? Az okokat nyilván sokféle gondolat sor mentén fel lehetne sorakoztatni; az alább következő változat így korántsem az egyedül lehetséges elrendezése az okoknak, összefüggéseknek; de az egyik lehetőség.

Megközelítésem szerint három átok ül a magyar gazdasági geográfián:⁴

- A földrajz által vállalt „udvari tanácsosi” szerep,
- az a tény, hogy gyakorlatilag a természeti földrajzból vált ki a magyar társadalomföldrajz,
- s végül tudományágunk idillikusan szerény mérete (kutatói létszám, kutatóhely), mely tény egyaránt sorolható az okok és következmények közé.

1. A magyar földrajz „udvari tanácsosi” szerepvállalása hagyományos. Az államismék vallott, felvállalt célja az államvezetés szolgálata; még az ellenzéki szellemű művek, szerzők (Fényes Elek) is közvetlenül kívánták szolgálni a társadalom irányítását, legfeljebb a hatalom jellegének megváltozását remélték (részben épp saját tevékenységüktől).⁵

Még feltűnőbbé vált e szerepvállalás a két világháború között; míg a társadalomtudományok java egy, a társadalmi haladással, a társadalmi realitásokkal szembe forduló politikai kurzus idején szükségszerűen vált ellenzékiévé, vonult opozícióba, támogatott radikális reformokat, az időközben önállósuló „emberföldrajz” — mint tudomány — továbbra is „kormánypárti” vagy óvatos reformpárti. Ritkábban apolitikus. Nemcsak a polgári radikalizmus eszmekörében fogant magyar szociológia utasította el az együttműködést a hatalommal (a hivatalos tudománypolitika gyakorlatilag fel is számolta a szociológiát), nemcsak a népiesekhez, illetve a falukutató mozgalomhoz csatlakozó tudományágak kerültek szembe a hatalommal, hanem az olyan tradicionális tudományágak is, mint a néprajz (kapcsolat a falukutató mozgalommal, Ortutai Gyula, Gunda Béla, Györffy István, Fél Edit tevékenysége), a közgazdaságtan, a demográfia, de még — Hóman Bálint vagy Szekfű Gyula tevékenysége ellenére — a történelemtudomány is. A gazdasági földrajz nem. Csatlakozik az irredenta mozgalomhoz (igaz, a revízió földrajzi, gazdaságföldrajzi tényekkel alátámasztható), „geopolitizál” (igaz, olykor a német hatalmi törekvésekkel szemben), élére áll a baloldali falukutató mozgalommal szemben életre hívott hivatalos falukutatásnak (Fodor Ferenc,⁶ Teleki Pál), és — Cholnoky Jenőtől Milleker Rezsőig — megveti a dzsesszt (nem ismerem pl. a korabeli történészek véleményét a dzsesszről, ennek felemlegetése „komoly” eszmeifuttatásunk során talán kissé profán is, de a földrajz konzervatizmusára utal e tény). Bizonyos reformkísérletekben, azok előkészítésében részt vett ugyan, de mindig a paternalista állam képviselőjeként. Így pl. a közigazgatás területi beosztása tervezett reformjának előkészítéséhez Prinz Gyula, Hantos Gyula, Teleki Pál, a tragikus sorsú baloldali Elek Péter is hozzájárult, a szűk szakmai kérdések körén belül maradva, vagy azok kereteit ki sem használva. A harmincas években a közigazgatási reformjavaslatok során a „hivatalos” műhelyek által is megfogalmazott reformgondolatokhoz — ld. a Közigazgatástudományi Intézet működését — azonban a földrajz nem jutott el.

Azt természetesen mérlegelhetjük, vitathatjuk, hogy az *akkori* földrajztól elvárható volt-e a társadalom tartalmi kérdéseiről való véleményalkotás, az azonban figyelemreméltó, hogy mélyreható *területi reformra, földrajzi szemlélet és ismeretek alapján* Erdei Ferenc tett javaslatot Magyar város c. munkájában (mely elképzelés aztán a II. világháború után a Nemzeti Parasztpárt közigazgatási-országépítési javaslatának is elméleti alapjává, Bibó István és Mattyasovszky Jenő részletező kidolgozásában széles körben ismertté vált — „városmegyék”! —, közgondolkodásunknak épp napjainkban ismét

résztévé vált, s az alapeszme területszervezési reformjavasolatainkban ma is újra s újra felbukkan).

A II. világháború után — az épp az „udvari tanácsosi” szerepvállalást megbüntető — rövid szilenciumra kényszerült földrajz az 50-es évek elejétől ismét visszatér a korábbi szerepébe, s a napi gazdasági, gazdaságszervezési, településfejlesztési feladatokban való részvétellel igazolta létjogosultságát, hasznosságát, megbízhatóságát. Azt fürkészi, hogy a napirenden lévő népgazdasági, társadalompolitikai kérdések hol, milyen igénylik a gazdasági földrajz támogatását, kutatói részvételét. Megbízásokat szerez. Keresi a magyar citrusligetek megfelelő helyét, teát óhajt a tokaji Nagykopaszon termeltetni.⁷ Optimális gazdasági térszerkezetet javasol, „komplex gazdasági körzetekeket” jelöl ki, a termelőerők racionális elhelyezését segítendő. Már az ötvenes évek elején kidolgozza és propagálja a később oly sok vihart kavart „szocialista falumodellt”, a kistalvak elsorvadását igazoló elméletet.⁸ S mindmáig éberen figyel: mit igényel tőle környezete?

A jelentés nem titkolt büszkeséggel szögezi le: „Az elmúlt időszak pozitív irányú változásaként lehet regisztrálni a tudománypolitikai irányelvek érvényesítése nyomán a kutatási témák koncepciója irányába tett lépéseket, amelyek egyrészt a szellemi és anyagi erők hatékonyabb összefogását eredményezték, másrészt a *kutatómunkát közvetlenül a társadalom- és tudománypolitika időszerű feladatainak szolgálatába vonták*” (252. old.). Ezen időszerű feladatok pedig: (1) A településfejlesztést közvetlenül megalapozó kutatások; (2) A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások; (3) A Balaton regionális környezetvédelmi kutatása. Fontos, összetett, hasznos, tudományos felkészültséget igénylő, de végül is szűk prakticista feladatok. S a jelentés ezen tendencia fennmaradását jósolja (reméli?!): „A társadalmi igények, az ezeket közvetítő megbízások nyomán feltehető, hogy a gazdaságföldrajzi tevékenység alakulásában az alkalmazott kutatások továbbra is vezető szerepet fognak betölteni” (261. old.). (Az anyag az alapkutatások hosszú távú, „tervszerű szervezését” is „elengedhetetlennek” tartja!)

Jogos kérdés: káros és elítélendő-e, ha egy tudomány a gyakorlat közvetlen szolgálatát vállalja? Az alkalmazott kutatás értéktelen/ebb mint az alapkutatás? Kérhőztatható, ha megbízásokat teljesítünk? A válasz nyilvánvalóan: nem. S hozzátehetjük, hogy a közvetlen, „napi igényekre” reagálva a társadalmi földrajz egy sor „jó ügynél” is jelen volt, hallatta hangját. (Mint pl. a településpolitikát átforgató vitákban, a hátrányos helyzetű területek létének elfogadtatásában, a differenciált tanyapolitika szorgalmazásában; olyan teljesen konkrét, napi feladatokban, mint az új községek köz-igazgatási elismertetése, községek várossá nyilvánításának támogatása és így tovább.) Hozzátehetjük, hogy e vizsgálódások során magas tudományos színvonalú, új tudományos eredményekkel szolgáló művek is születtek. Hogy a megrendelésre készülő vizsgálódások „anyagi vonzata” nélkül még kedvezőtlenebb lenne a földrajz helyzete. (Talán már szakmai eltévelyedés — mazochizmus? —, ha felemlítem: a településpolitikai viták kezdetekor, az új fuvallatokat rögvest vitorlájába fogandó, a földrajz buzgón bírálta az OTK gyakorlatát, elveit, a településpolitikát, átvette az opponálóké frazeológiáját, ám alig-alig tett arra kísérletet, hogy megvizsgálja: a településhálózatban lezajló változások mely elemei táplálkoznak a gazdaság és társadalom átforgatásából, melyek a szándékos beavatkozás eredményei, melyek a gazdasági szabályozás melléktermékei; melyek

kívánatosak, melyek küszöbölhetők ki és így tovább. Pedig ez lett volna a kötelessége, még akkor is, ha a nyert eredmények egyike-másika nem is járult volna hozzá pillanatnyi népszerűsége növekedéséhez. Ám a népszerűséget választotta.)

Mindez aligha vitatható. De meggyőződésem, hogy az „alkalmazott kutatások” ily magas aránya, méginkább az a *szemlélet, amely a földrajz feladatát a napi, direkt igényeket kielégítő vállalkozások teljesítésére szűkíti*, amely mindenáron tetszeni akar a *mának*, „perc-emberkékké” alakítja művelőit — nehezen jótételező károkat is okoz a geográfiának.

Mielőtt e következmények egyikét-másikát vázolnám, röviden szót kell ejtenem a másik két „átokról” is.

2. A földrajz dualista vagy monista voltáról, a természeti és gazdasági földrajz viszonyáról itt nem kívánok vitázni. Csupán azt az egyszerű tényről említem, hogy a hazai *gyakorlatban* a gazdasági földrajz a természeti földrajzból vált ki, a természeti földrajz volt s maradt hosszú ideig az idősebb, gazdagabb testvér. A földrajz „hivatalos” létrejötte után — egyetemi tanszék! — nagy egyéniségeit (Hunfalvy J., Lóczy L., Prinz Gy., Cholnoky J., Bulla B. stb.) a természeti földrajz adta, tudományos rangot a természeti földrajz vívott ki (s tegyük hozzá: tudományos jelleget is előbb öltött); ez a helyzet bizonyos tradíciók továbbélése nyomán mindmáig fennáll. S ez a „genetikai örökség” *nehezítette s nehezíti a társadalomtudományokba való integrációját*, csökkenti társadalomtudományos megalapozottságát, egyáltalán: érvényesülését a társadalomtudományok sorában. Itt csak az egyetemi földrajzi oktatás milyenségére hivatkozom: a hallgatók viszonylag szilárd természettudományi alapot szereznek, a természeti földrajz szűkebb szakterülete mellett megismerik a csillagászat, a geológia, az éghajlat-meteorológia, esetenként a botanika és zoológia (biogeográfia!) alapjait; nem kötelező viszont megismerkedniük a társadalomföldrajzzal legszorosabb kapcsolatban álló társadalomtudományok alapjaival — szociológia, demográfia, etnográfia, urbanisztika, közgazdaságtudomány. S ha nem történelem a másik szakjuk, akkor ezzel sem.

3. Végül tudományágunk „nagysága”. A többször citált Helyzetkép 158-ra teszi a földrajzi kutatómunkát végzők számát. A két tudományágban! S persze kérdés, hogy kutatónak — „aktív geográfusnak” — tekinthető-e minden egyetemi és főiskolai oktató (aki persze ettől függetlenül lehet kiváló geográfus, de nem kutató!), sőt minden kutatói státusban foglalkoztatott, földrajzi diplomával rendelkező egyén? (Itt most arra nem térek ki, hogy a „földrajzi álláshelyeken” tevékenykedő nem földrajzos diplomával rendelkező kutató geográfus-e?) Csatári Bálint kollégámmal egy ízben kellő távlatból (Havanna!) megbecsültük geográfusaink számát; úgy találtuk, mintegy 60, a tudományos életben aktívan részt vevő gazdasági földrajzos dolgozik Magyarországon. S nem voltunk szűkeblűek! Ebből a számból két következmény fakad: ez a kutatói felső fokú oktatói létszám egyszerűen nem elég arra, hogy a társadalmi földrajzra háruló feladatokat akár megközelítő mértékben megoldja. Ezzel a kutatólétszámmal a földrajz nem vállalhat a jelenlegi lényegesen meghaladó feladatokat (l. pl. a történezmű szakma egyidejű teljesítményét a Magyarország tízkötettest — ami 20 kötet —, az Erdély történetét, a Magyar História, Budapest történetét, a számtalan helytörténeti monográfiát stb.). Ezzel a kapacitással a tudományág feladatát színvonalasan nem lehet teljesíteni. Ami nem jelenti, hogy színvonalas egyéni vagy csoportmunkák ne szülessenek. Ám még erre is kihat tudományunk kicsinyisége! Hisz ezzel az 50–60 gazdasági geográ-

fussal kell egy tudományágat üzemeltetni: gondoskodni a földrajz továbbhagyományozásáról (oktatás); intézeteket, tudományos osztályokat, tanszékeket vezetni, folyóiratokat szerkeszteni, lektorálni, tudományt népszerűsíteni, ismeretterjeszteni, tudományos-minősíteni, a tudományág külkapcsolatait életben tartani, tudományos bizottságokban részt venni, társaságot (MFT) működtetni és így tovább. Amiből következik, hogy a geográfusok — különösen a vezető kutatók — adminisztratív-szervezési terhelése rendkívül nagy, feltehetően nagyobb, mint a legtöbb tudományágban, s a valódi kutatás a lopott órák öröme csupán. Így a legtöbb gazdasági geográfus „nem futja ki” igazán magát, művekben megjelenő teljesítményük elmarad a képzettségük, kutatói gyakorlatuk, tehetségük adta lehetőségektől! A 60-ra tett gazdasági geográfusból élete folyamán 15 (!) jelentetett meg önálló, könyváru forgalomba került könyvet, s tizenötük többsége ma is egykönyves szerző! Végül még azon is elgondolkodhatunk, hogy ez az aktív létszám elegendő-e egyáltalán egy tudományág egészséges működéséhez, működtetéséhez. Nem tudom létezik-e valamiféle küszöbérték, de úgy tűnik, iskolák kialakulásához, egészséges vetélkedéséhez, egyes részfeladatok „karizmatikus” egyéniségeinek kiválasztódásához (nagy hatású egyetemi oktató, szervező-menedzser, elméletalkotó, a tudományág nagy „szobatudósa”, követe a nemzetközi tudományos fórumokon, az ismeretterjesztésben, a tévében-sajtóban, nagy öreg és ifjú titán, de tán még a nagy kóklert is ide sorolnám), egészséges munkamegosztáshoz szükség van egy minimális létszámmra — *s a társadalmi földrajz szakembergárdája nem éri el ezt a küszöbértékét.* S a létszámból fakadó mindenki mindenkinek szerkesztője, lektora, opponense, téma-vezetője állapotról most ne is essen szó!

S mi következik e három „átokból”?

(Három? Természetesen tudományos életünk számos további általános panaszát felsorolhatnánk itt, a tudományszervezés nehézkességét, a kutatás elburokratizálódását, a tervszerűség, hatékonyság látszatát kelteni hivatott mondvacsinált pályázati rendszert, a csak álmunkát igénylő — kiváltó programokat, az adminisztratív terheket, a valóban kiemelkedő teljesítmények anyagi elismerésének lehetetlenségét, azt a tényt, hogy pl. a magánnyelvórák adása kifizetődőbb egy fiatal kutató számára, mintha tudományos tevékenységgel akarna némi többletjövedelemhez jutni (s erre rákényszerül!), a neheztelős publikációs lehetőségeket, a kutatás tárgyi-technikai feltételeinek mostohaságát, a zsákutcában tébláboló egyetemi oktatást és így tovább.)

Úgy vélem, nem kevesebb, minthogy:

1. Nem teszi lehetővé a társadalmi földrajz számára egyenrangú félként a társadalomtudományokkal való kapcsolatot, azok ismeretanyaga felhasználhatatlan marad számára, nem értelmezheti mélyrehatóan a társadalmi folyamatokat, tehát azok térbeli vonatkozásairól felszínes, leegyszerűsített képet ad, amely viszont a társadalomtudományok számára érdektelen. Egy régi „földrajzos vitára” emlékezvén azt is írhatnám: a kígyó a farkába harapott; de a plágium vádját kerülendő, azt írom: a földrajz alig-alig integrálódik a társadalomtudományok összességébe, kimarad eszmeáramlataiból, s színvonal is megcsúszott.

2. Tudományunk, folyvást az aktualitásra sandítván nem alakított ki saját és sajátos értékrendet, jószerivel szemléletet sem, céljai rövidtávúak, taktikaiak, tehát nem képezhet magamagának távlatokat.

3. Mindezek miatt *lassan elveszti elméletalkotó képességét*, de még az átvételek terén — legyen az külföldi import vagy a társudományok eredményeinek adaptációja — is renyhe és felületes. Már „középszintű” elmélet alkalmazására sem nagyon törekszik, nemhogy alkotásra vagy valódi adaptációra. A nemzetközi földrajztudomány által kialakított számos új szemléleti-megközelítési mód, módszer, témakör nem lelt visszhangra a magyar társadalmi földrajz részéről (kivétt talán csak a szociálgeográfia honosítására tett kísérletek, s a statisztikai-matematikai módszerek alkalmazása képeznek). Majdhogynem érthetetlen, hogy a különben elfogadható mennyiségű külföldi kapcsolatnak szinte nyoma sincs a magyar földrajzban. (Tanulságos lenne egy-egy kutató „kapcsolatrendszerét” összevetni publikációinak apparátusával!) Sok egyéb ok mellett ez is közrejátszik abban, hogy tudományunk nem törekszik a szintézisre, sem műveiben, sem deklaráltan. Évtizedek óta nem született az ország társadalmi földrajzát tudományos igénnyel feldolgozó mű, kézikönyv. Nem magyarázzuk társadalmunk térbeli mozgását valamennyire is átfogó módon. A társadalmi földrajz — megengedve magamnak némi irodalmi áthallást — morzsaléktudomány.

4. S mégha csak az ÚJ SZINTÉZIS váratna magára! Ám a geográfia — tovább futván az aktuális, új és új feladatok felé — megoldatlanul hátrahagyta szinte minden jelentősebb tradicionális, létéből fakadó feladatát. (Talán csak Markos György Gazdaságföldrajza a kivétel, amelyben a közgazdasági-statisztikai iskola követelményeinek megfelelő országleírást nyújtott hazánkról.)

Nézzük e vádpontokat kissé részletesebben.

ad. 1. Az első pontban felemlített tény — a társadalmi földrajz legfeljebb kvázi társadalomtudomány — részben abból fakad, hogy az aktuális, napi feladatok végrehajtása nem is követeli meg az elméletalkotást, az eszmetörténeti megközelítést, a fellelt „igazságok” rendszerbe foglalását, szintézisét; a földrajz, prakticista-aktualizáló törekvései, „szolgálat” közben a *gyakorlattal, illetve egyes alkalmazott tudományok napi gyakorlatával* került kapcsolatba (a terület- és településfejlesztés gyakorlata, az urbanisztika gyakorlata, népgazdasági tervezés, a közigazgatás konkrét területi beosztásának kérdései és így tovább), s nem a többi társadalomtudománnyal. A társadalomelméletekben járatlan, iskolázatlan gazdasági geográfia szívesen le is mondott az elméleti megalapozásról, legfeljebb a kiszolgált területek — pl. a településtervezés gyakorlata — napi feladatait, módszereit ismerte meg, szó- és fogalomhasználatát, szlogenjeit vette át. Ebben, mint említettem, „genezisünknek” és „iskolázottságunknak” is szerepe van. A természeti földrajzból (illetve az egységes földrajzból) kiváló „emberföldrajz” tulajdonképp eszmerendszer nélkül találta magát önállósulásának pillanataiban. Ezt ellensúlyozandó kezdetben az „anyatudományhoz” fordult elméletekért (a tájföldrajzi iskolához kapcsolódva pl. az ember tájalakító tevékenységét helyezi vizsgálódása középpontjába). E keretek kimerültekor — eltekintve a Christaller munkássága nyomán kialakuló funkcionális irányzat adaptálásának epizódjaitól — találta szembe magát a fiatal magyar gazdasági földrajz a marxizmussal, illetve annak korlátozott, kilúgozott, vulgarista változatával. El kell ismerni, az '50-es évek elején tudományágunk erőfeszítéseket tett elméleti alapjainak megteremtésére, ám ez többnyire nem terjedt túl az engedélyezett dogmák átvételénél, illetve — s ez kétségtelenül termékenyítőleg hatott — a politikai és közgazdaságtan egyes fogalmainak alkalmazásánál.

A földrajz egyetemi oktatásába bevont „segédtudományok” a természeti földrajz dominanciája idején alakultak ki; a hallgatók természettudományos alapképzése megfelelőnek tűnik. Ám, mint említettem, történeti, gazdaságtörténeti, közgazdasági, szociológiai, demográfiai, tárgyi, néprajzi, közigazgatástudományi, tudománytörténeti képzésükre kísérlet sem történik. Ami tragikus, ezen tudományágak ismeretanyaga a földrajz kötelező anyagába sem épül bele! Ma földrajzi diplomához lehet jutni Magyarországon úgy, hogy valaki – „hiivatalból”! – nem is hall pl. Erdei Ferenc nevéről, nem-hogy műveiről, nem a Bibó István nevéhez kapcsolt közigazgatási-politikai reformjavaslatról, a néprajz településvizsgálatairól (Györffy I., Bátky Zs. stb.), a falukutató mozgalomról. Hacsak nem hallgat történelmet is az illető, aligha tudja meg, hogy a gazdaságtörténet utóbbi évtizedeinek egyik legnagyobb hatású eredménye a fejlődési zónák, régiók kimutatása, pedig ez végül is földrajzi szemléletű elmélet (is). A társadalmi rétegződésről is elég a munkás-paraszt-értelmiség valaha divatos szlogenjét tudni (esetleg a népszámlálás nomenklatúráját), és így tovább. S alapképzettségének kiegészítésére nem is kényszerül rá a földrajz – véleményem szerint a vázoltak miatt –, megmarad alapképzettsége szintjénél, érdeklődési körénél.

A földrajz mindmáig nem reagált a történeti régiók elméletére (Enyedi György Kelet-Közép-Európájának témaválasztását ösztönözhette a történettudomány), legfeljebb néhány felületes (és feltehetően téves) megjegyzéssel, pedig a társadalomtudományok legtöbbje adaptálható, továbbfejleszthető elméletre lelt benne (közgazdaságtan, szociológia, politológia vagy akár a néprajz).

Társadalomföldrajzunk témaválasztásában az utóbbi években kiemelkedő helyet kapott az Alföld, sajátos, rendhagyó tájunk, melynek fejlődési útja egészen speciális Európában (ld. a Helyzetkép témajegyzékét: i. m. 253. old.). De még kérdésként is alig-alig merült fel, hogy az alföldi fejlődési út rokonítható-e valamelyik történeti-fejlődési régió sajátosságaival, vagy egyedi képződmény.⁹ Ha meg elejtett néhány erre vonatkozó megjegyzést, az többnyire tájékozatlanságát bizonyította (erre még visszatérek). Sok részvizsgálódásunk szól arról, hogy a hiány miként befolyásolta településhálózatunk formálódását, de a „HIÁNY településhálózatáról” rendszerezett, koherens képünk nincs. A Tér és társadalom hasábjain Lackó László és Enyedi György között kialakult vitákban¹⁰ Lackónak kell igazat adni abban, hogy még az urbanizáció (az urbanizációs ciklusok) elméletének valódi hasznosítása nem történt meg. S ez nagyobb baj, minthogy „... az elméleti hiányokat szinte megengedhetetlenül magas importtal pótoljuk”, ahogy Lackó László állítja. Bárcsak lenne elméleti importunk, ha az valódi honosítással járna, többek között „... a közép-kelet-európai tapasztalatokhoz” való igazítással. (Az persze már rosszmájúságomra vall – de a témába vág! –, ha megjegyzem, hogy Lackó László a „nyugati és a közép-kelet-európai fejlődés lényeges különbségeiről” a Népszabadság 1987. évi egyik számából értesül – igaz Ránki Gy. tollából –, legalábbis erre hivatkozik, noha pl. Szűcs Jenő, Hanák Péter, Gunst Péter, Pach Zsigmond Pál évtizede vizsgálják e kérdést.) A példálózás hosszan folytatható lenne.

Mielőtt következtetéseket tennénk, csekélyke tudománymetrikai adalék: a Földrajzi Értesítő 80-as évekbeli számainak 25 – találmra kiválasztott – gazdaságföldrajzi cikkében 419 műre hivatkoztak a szerzők. Ebből 336 (68%) gazdaságföldrajzi tanulmány, könyv! A tucatnyi „rokontudományra” mindössze a hivatkozások alig egyharmada jut. Ebből is 7,4% a statisztikai adatforrás és -feldolgozás, 8,8% az olyan egyéb

mű, amely valamilyen földrajzilag elemzett ágazat speciális munkája (az Alföld cukor-vertikumának elemzésénél a szerző hivatkozik pl. „A cukorrépa tárolási technológiája” c. kiadványra). Vagyis tulajdonképp 15–16%-nyi hivatkozás jut a többi tudományra egy olyan diszciplína esetében, amely a társadalom *számos tudomány által vizsgált folyamatainak térbeli vetületét kutatja*. Még viszonylag rendszeres szereplője az irodalomjegyzékeknek a szociológia (12 tanulmányban 24 hivatkozás), de történeti feldolgozásokra már csak 6 tanulmány hivatkozik, s ami végképp meglepő, 6 (!) közgazdaságtani mű szerepel az irodalomjegyzékekben. Az arányok megítélését az olvasóra bízom.

A társadalomtudományi (társadalomelméleti) felvértezetttség hiánya számos kedvezőtlen következménnyel jár a társadalomföldrajzra. Nem tudja igazán hasznosítani a társadalomtudományok, a szociográfia vagy akár az irodalom (!) eredményeit; következésképp számára a társadalom mozgása „fekete doboz”, így térbeli megnyilvánulásait is *jelenségekként* ismeri meg. Önmagukkal (más jelenségekkel!) magyarázza vagy leírja csupán. S a „leírás” stigmájától szabadulandó, módszertani erőfeszítéseket tesz (pl. statisztikai-matematikai módszerek, tematikus térképezés, távérzékelés), ám ezzel nem magyarázza, csupán számszerűsíti a vizsgált – leírt – jelenséget. *Ez a fajta földrajz a társadalomtudományok számára érdektelen*. Nincs igazi integráció s az interdiszciplinaritás – pedig a társadalomföldrajz eredendően interdiszciplináris tudomány – állandóan visszatérő óhaj csupán. Vagyis a társadalomföldrajz nem teljes jogú tagja a társadalomtudományoknak – divatszóval élve kvázi-társadalomtudomány. (Természetesen számos egyéb ok is magyarázhatja ezt a helyzetet; példaként említem, hogy a közgazdaságtan behatolása a gazdasági földrajzba olyan voluntarista nézeteket is kialakított, amely nem tulajdonított jelentőséget a történeti tényezőknek, a tradícióknak, lebecsülte a földrajz – mindenekelőtt a településföldrajz – történeti, néprajzi megalapozottságát, igyekezett felszámolni az e tudományágakhoz fűződő – korábban igen szoros – kapcsolatokat. De gátolta a „humántényezők” szélesebb körű figyelembevételét, fanyalgott – esetleg szellemtörténeti elfajzásnak ítélte – az érzelmi, erkölcsi, csoportlélektani, mentalitásbeli szempontok felvetését stb. Félreértés ne essék, nem az ökonomiának s képviselőinek térhódítását nehezményezem – erre szükség volt, s igen rövid időn belül számos kedvező eredménnyel, szemléletbeli-módszertani előrelépéssel járt – hanem azt, hogy ökonomiai szemlélet dominanciája helyett annak kizárólagosságára törekedtek, mégpedig egy többé-kevésbé voluntarista változat kizárólagosságára. Persze, a pluralizmus eszméje egyébként sem volt a levegőben, s a „nagypolitika” kérdései – beleértve ebbe a gazdaságpolitikát is – minden mást maguk alá gyűrtek, elfedtek. A „vas és acél országának” építése, Sztálinváros, Komló, Oroszlány kohóinak, erőműveinek s csodálatos „palotáinak” építése közepette kit érdekelt, teszem azt, az Ormánság református magyar parasztsága értékrendjének összeomlása, „jövőképe” elsötétedése?)

ad 2. és 3. Az alkalmazott kutatások túlzott aránya, az ezeknek való alárendelés teszt, hogy a gazdasági földrajznak alig van lehetősége (ideje, energiája) saját eszmrendszerének, céljainak, szemléletének kialakítására. (Igénye is alig van; hisz szinte természetes, hogy megrendelőinek akar tetszeni, az ő tükrükbe néz, s ebben előnyös képét *kell* mutatnia. Ezért korosodó kokottként kendőzi magát. Ezért nem veszi észre

(saját tükrében!) a riasztó jeleket; nem készít felelősségteljes helyzettelmérést teljesítményéről; ezért nem vitatkozik alapvető gondjairól.

Számvetéseink, vitáink hiányáról külön esszét kellene írni! Mert aligha vitatható, hogy legsajátosabb feladata *a saját törvényszerűségei által kialakított területegységen zajló társadalmi térfolyamatok együttes, a térbeli kölcsönhatások hálójában vizsgált bemutatása, ezen térfolyamatok eredményének elemzése, a tér társadalomra gyakorolt visszahatásának kutatása lenne*. Magyarul a „korszerű” (?) tájféldrajz (a tájon érten itt mindenki számára szimpatikus téregységet, körzetet, vonzáskörzetet, etnikai-történeti tájat, települést...).

S e témakörben a leggyengébb a magyar gazdasági földrajz. Említettem már: negyed évszázada nem íródott összefoglalás hazánk gazdaságföldrajzáról. Nem is íródik. Néhány megyei monográfia vagy más kísérlet (pl. a Tájmonográfiák „A Dunántúli - domság — Dél-Dunántúl” c. kötete) értékelése nem feladatomban itt, de sommázva megállapítható: ezek ágazati leírások egymásutánjai. Jellemző pl., hogy a JATE Gazdaságföldrajzi tanszékének műhelyében — ahol egyébként dicséretesen felvállalták működési terük gazdaságföldrajzi feldolgozását — készült megyei monográfiák nem is tartalmaztak „tájleírásokat”, csupán ágazati fejezeteket!

Ma, ha egy geográfus meg akar ismerni egy magyar várost, tájegységet, jobbára csak az idegenforgalmi kiadványokhoz, útikönyvekhez fordulhat!

S ezen helyzet legveszélyesebb következménye lehet, hogy az egyes ágazatok földrajzát akár más tudományágak is kisajátíthatják! Az agrárföldrajz feladatát végül is elláthatja az agrárközgazdaságtan, a népességföldrajzét a demográfia és így tovább. *A komplex földrajz feladatait más nem veheti át, de hát épp ezzel nem rendelkezik a földrajz sem.*

A saját eszmerendszerről való lemondással is magyarázható, hogy a gazdasági földrajzban a '70-es évek eleje óta nem történik semmi! (A „szép eredmények” hosszú listája ellenére!) Az '50-es évek legelején az (igaz: leegyszerűsített!) marxista eszmerendszer elfogadása, majd a *közgazdaságtan folyamatos „behatolása” a földrajzba alapvető változásokat hozott, a gazdasági földrajz szemléletében-módszereiben gyökeresen megváltozott*, összességében előnyére (ezzel párhuzamosan be is szűkült, nem feltétlenül szükségszerűen!); a '60-as évek elejétől tartalmilag újult meg (a településföldrajz rehabilitációja, a nemtermelő ágak földrajzának kialakulása), a '70-es évek elején módszertani apparátusát bővítette (statisztikai-matematikai módszerek, modellezés, néhány szociológiai módszer átvétele stb.). Azóta lényegében a '70-es évekre kialakult témakörében mozog, '70-es évekre kialakított szemléletével, módszereivel. A szociálgeográfia meghonosítását nem követte átütő siker (magam sem érzek igazi különbséget a „közönséges” ám „jó” földrajz és a szociálgeográfia között); a megújított célkitűzést — a gazdasági földrajz legyen a társadalom térbeliségének tudománya — nem követték gyakorlati lépések, a földrajz nem tudja hasznosítani a társadalomtudományok növekvő ismeretanyagát, elméletalkotó munkásságát. Egyelőre azt sem kamatoztatja látványosan, hogy művelőinek egy része szervezetileg egy fedél alá került jónéhány társadalomtudomány képviselőjével s egymás mellett dolgoznak. (Regionális Kutatások Központja).

Volna egyáltalán lehetősége a szemléleti-módszertani megújulásra? Véleményem szerint igen: ha a *társadalom* — tudományágak szerint fel sem parcellázott —

— mozgásfolyamatainak térbeli vetületét e mozgásfolyamatok részeként — azokból nem kilépve! —, *dinamikus voltában* — nem mechanikus „leképzés” által — *rajzolni* meg s ezzel automatikusan oknyomozóvá, leírásontúlívvá válna — akkor töltene be mai feladatát, akkor válna a regionalitás tudományává!

Ettől messze állunk. Elméleti megalapozottságunk romlik. Már középszintű elméletekre sem igen futja. Az '50-es, '60-as években legalább ezek átvétele megtörtént: a gazdasági körzetek elmélete (kontra tájelmélet), majd a központi hely (településhierarchia) vonzaskörzet gondolata, a közgazdasági mutatók térre vetítése (termelési érték, hatékonyság, jövedelemtermelés, intenzitás, belterjesség stb.), az urbanizációs ciklusok elmélete stb. A szociálgeográfiát is felfoghatjuk középszintű elméletként. Aztán az elmúlt évtizedben szinte kísérlet sem történik ily elméletek, modellek alkalmazására (a kivételt az innovációterjedési elemzések képezik). S ami még rosszabb: az „adaptációs kísérletek” kimerültek néhány utalásban, megjegyzésben, ami elméleti felkészületlenségünkről, a társadalomtudományi gondolkodás lebecsüléséről tanúskodik.

Hadd említsem példaként ismét az *Alföld-túnetcsoportot*, pontosabban azt a kérdést, hogy az Alföld sajátos társadalmi-gazdasági fejlődési utat jár-e s ez az út valamely társadalmi fejlődési modellhez kapcsolható, hasonlítható-e. Néhány megjegyzés formájában a gazdasági geográfia állást foglalt: az Alföld mássága fejlődésének kelet-európai jellegével magyarázható¹¹ — vélte (szemben az ország többi része közép- vagy nyugat-európaias jellegű társadalmi-gazdasági fejlődésével). Ezen állásfoglalás értékeléséhez előljáróban el kell mondani, hogy a történészek álláspontja sem egységes e kérdésben. Az mindenesetre általánosan elfogadott, hogy két társadalomfejlődési alaptípus alakult ki, a nyugat- és a kelet-európai. Az előbbit az antik-germán hagyományokra épülő, a föld vitathatatlan magántulajdonán — s így a termelés növelésének, hatékonyságának egyéni érdekeltségén — alapuló, a „klasszikus jobbágyságot”, majd a „klasszikus polgárságot” létrehozó fejlődés jellemzi, „amelyben a kumulatív változás mindig struktúraváltozást hozott”.¹² Az utóbbira a föld közösségi tulajdona (faluközösségek), a szolgáltatásokért való kollektív felelősség (adó, robot), a hűbéri láncolat hézagai, a jobbágyállapot előtti (félrabszolga) függőség tartós fennmaradása, a viszonylagos földbőség — ami a mezőgazdaság intenzifikálásának a gátja —, a nemagrár szektor vontatott fejlődése, a valódi polgárság nélküli városok léte jellemző. A vita a határövezet megítélésében van; Szücs Jenő megfogalmazásában: „A legfőbb vitakérdés ugyanis abban áll, hogy Magyarország egy sajátosan köztes, ha úgy tetszik, 'hibrid' jellegű, de önálló jegyekben leírható történeti régió része-e, ... vagy pedig egy olyan térség része, mely genezisétől napjainkig Kelet-Európa egyik 'alrégiója' gyanánt fogható fel”.¹³ Ma a kutatók többsége önálló Közép-Kelet-Európát tételez fel, a kelet- és nyugat-európai fejlődésment egyes elemeinek keveredésével, ám önállónak tekinthető fejlődési modellel. (Van oly felfogás is, amely Közép-Kelet-Európán belül elkülönít egy nyugati és egy keleti sávot.) Akárhogy is: a geográfia idézett véleményében figyelemreméltó, hogy feltételezi egy ország (közjogi, többé-kevésbé gazdasági-etnikai egység) megosztottságát a társadalmi-gazdasági fejlődés alapvető jellegét (modelljét) tekintve: a Dunántúl (korábban a Felvidék, esetleg Erdély) Közép-Európához sorolható, az Alföld fejlődése más képet mutat: Kelet-Európa.¹⁴ (A másság oka tehát: az Alföld kelet-európai „sziget” Közép-Európa „tengerében”.)

A Dunántúl és az Alföld mássága vitathatatlan; az Alföld különlegessége szembeötlő.¹⁵ S az Alföld, valamint Kelet-Európa között mutatkozik is hasonlóság: a mezőváros, mint kollektív adóalany, a nem-agrár szektor fejletlensége, a társadalom feudális tagoltságán mutakozó rések, a jobbágyság „klasszikustól” eltérő jellege, a valódi polgárság hiánya a városokban stb. A hasonlóság azonban többnyire látszólagos! A mezővárosok reprezentálta helyzet már tulajdonképp egy feudalizmuson túli állapot; a mezővárosok polgára személyileg szabadabb, mint a jobbágy, míg a kelet-európai faluközösség tagja közelebb állt a rabszolga, mint a jobbágy státusához. „Magyarországon viszont az érett feudalizmus függésrendjéből szakadt ki részben vagy teljesen a hajdúszabadságot nyert vitélő rend, a belőle alakult szabad parasztság és mezővárosi polgárság” — írja Hanák Péter „Közép-Európa mint történeti régió az újkorban” c. tanulmányában.¹⁶ A sajátos történelmi helyzet nyomán az Alföld a hódoltság alatt, de még utána is évszázaddal mérhető időre frontier terület maradt,¹⁷ ahol a frontier-területek jellegzetességeként „új és sajátos társadalmi struktúra” fejlődött ki: a feudalizmuson már részben túljutott, de nem kapitalizálódott struktúra, a szabad paraszti teljesítmények szintere. Amíg nem vált uralkodóvá a polgári struktúra, ez a sajátos társadalmi-gazdasági képlet figyelemreméltó teljesítményekre volt képes (erős önkormányzatok, szoros közösségek, innovatív parasztság; a Nyugattal szoros kapcsolatot tartó protestáns egyház, a sajátos „köztes” réteg képviselői: Csokonai, Arany, Petőfi, Fazekas Mihály, Katona József ...). Ez a struktúra merőben más, mint Kelet-Európa társadalma, vagy akár Kelet-Európa városi társadalma. Míg hazánkban a városok (lélekszamarányuk) persze szerény, de kb. kétszerese Oroszországnak) a középkor óta rendelkeztek az európai civitások szabadságjogaival, de a földesúri mezővárosoknak, a szabadalmas területek településeinek is volt önkormányzata, addig a kelet-európai város a „... cári autokrácia hierarchikus rendszerébe illeszkedett szolgáltató közösség maradt”.¹⁸ A „valódi városi polgárság” hiánya ellenére a különbség óriási. Messzire vezetne az alföldi és a kelet-európai gazdasági-társadalmi fejlődés tételes összevetése (nem is a mi feladatunk), csak utalunk rá, hogy pl. az Alföldön mennyire általános volt a bérlet, a tőkés bérlet is, s mennyire nem jellemző ez a kelet-európai fejlődésre; hogy az Alföldön mily kevesen álltak valódi jobbágyi-zselléri függésben a 18–19. században, milyen általános volt a polgári tulajdon és így tovább. Vagyis: néhány felületi jelenség mögé nézve az Alföld és Kelet-Európa társadalmi-gazdasági fejlődésmenete között azonosságot vélni nem bizonyítja a társalmi földrajz elmélet-adaptációs készültségét.

Még mindig az alap kutatás — alkalmazott kutatás arányánál maradva: a megbízások nyakló nélküli vállalása mára odavezetett, hogy már ilyen jellegű vállalásaink megfelelő színvonalú teljesítése is kétséges, s általános színvonalcsökkenés tapasztalható.¹⁹ Ha teljesítményeink felső határa adott, növekvő mennyiség mellett a minőségcsökkenés törvényszerű! (Túllegeltetett legelő!) Márpedig alkalmazott kutatásaink minőségromlásának esetleges következményeit mérlegelnünk kellene, különösen ma, amikor a körülmények által sarokba szorított gazdasági földrajz egyik kézenfekvő túlélési stratégiája az extenzív bevételnövelés lehet. Ez persze szükséges, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nehéz idők másik átélési stratégiaeleme lehet az intenzifikáció, a jó értelemben vett befelé fordulás (értékrend felülvizsgálata, számvetés, belső megújítás stb.), a kifelé irányuló „energialeadás” csökkentése.

ad 4. Szívesen hangoztatjuk, hogy a magyar társadalmi földrajz már túljutott leíró korszakán; a „tradicionalis” hol-mi van kérdésfelvetésén; kilábalta a marxistává válás, ökonomizálódás gyermekbetegségeiből stb. Elméletileg — lehet — meghaladtuk a fokozatokat, *de feladatait nem végeztük el!* Hiányzik az ország „egyszerű” földrajzi leírása is. Jelentős sikere volt Kósa-Filép: „A magyar nép táji-történeti tagolódása” c. művének,²⁰ értékeit nem vitatva azért is, mert sehol másutt nem kaphat a „művelt nagyközönség” valamiféle eligazítást a Zselicről, Hetésről, Örségről, a Tiszahátról, hazánk tájairól. Ugyancsak sikeres *néprajzi* sorozat jelenik meg (Magyar Néprajz) hazánk egyes etnikai tájairól, 8–10 000 példányban (!), a Gondolat gondozásában. Néprajzi Lexikon! Képtelen lenne hasonló feladatokra a földrajz? Készültségét tekintve — minden korábbi elmarasztalás ellenére mondom — nem (kapacitását tekintve már bizonytalanná válik válaszul). De *nincs is benne a földrajzi köztudatban, hogy e feladattal adós tudományunk* — s ez már valóban aggasztó!

Adós az önálló tudományos létből fakadó számos további feladattal is, lexikonnal, bibliográfiákkal stb. Itt csak a tudományos örökségünk feltáratlanságát említem fel, mert ez ismét csak jellemző s ismét csak súlyos következményekkel jár (a tudományág szervesen fejlődése, az ötvenes évek „szakmai váltása” után a tradicionális földrajz lebecsülése, idegensége, identitászavarok). A „fiatal” szociológia pl. tiszteletet érdemlő energiával tárja fel múltját, értékeit, olyan „klasszikus” társadalomtudományról, mint pl. a néprajz, nem is szólva. A halmozódó adósságok okai között megint első helyen áll a napi feladatok felé fordulás (alapkutatás — alkalmazott kutatás egészségtelen aránya). Ezen adósságok hosszú távú tudományos beruházások részei (szakbibliográfia, tudománytörténeti vizsgálatok, lexikonok, módszertani szakkönyvek stb.), nem férnek bele a napi feladatokba s nem ma, hanem a jövőben kamatoznak.

S a „kivezető út”? Mert erről is szólni kell befejezésül — az ilyenféle helyzetképek vállalt reglamája szerint. Mi tagadás, nincs receptem, pontosabban egy hatásosnak tűnő recept a manapság gyakran idézett „Irjanak remekműveket!” típusú útmutatókhoz hasonlítani a feltételek hiányában. Nyilvánvaló, hogy a földrajz helyzetét társadalmi-gazdasági helyzetünk, az egyetemi-főiskolai oktatás állapota, Akadémiánk lehetőségei, a tudományszervezés lehetetlenségei stb. egyaránt befolyásolják.

Mégis?

a) Egyértelműen el kellene fogadtatni, hogy a természeti és a társadalmi földrajz KÉT tudományág, *genezisüktől, jelenlegi különleges kapcsolataiktól* függetlenül. Ez mindmáig nem történt meg. A tudományegyetemeken „földrajzos” képzés folyik, a gazdasági földrajz a természettudományi karokba nyert szervezeti besorolást; folyóirataink, kutatóintézeink, akadémiai szerveink stb. közösek. A *földrajz egységének hangoztatása önmagunk ellen fordul — féltudománnyá lefokozva mind a természeti, mind a gazdasági földrajzot*. Legnyilvánvalóbb ez az egyetemi oktatásban! Egy biológia-földrajz vagy történelem-földrajz szakos hallgató tulajdonképp három szakos! S ráadásul úgy, hogy a földrajzra jut tanulmányainak fele, következésképp a gazdasági és természeti földrajzra negyede-negyede. Akkor, amikor a világ számos egyetemén az egyszakos képzés, illetve egy főtémára koncentráló képzés nyert teret!²¹ Az már csak árnyalja a képet, hogy a természeti földrajz segédtudományai tradicionális okokból oktatódnak egyetemeinken, a gazdasági földrajzé nem. El kellene érni a két földrajzi ág

szétválasztását az egyetemi oktatásban, s a nyert időben társadalomtudományi alapozást adni a gazdaságföldrajzos hallgatóknak.

A két tudományág KÉT tudományágként való működtetése további következményekkel, előnyökkel is járhatna (a földrajzot évtizedeken át *egy* akadémikus képviselte!), gyakorlati — kis — lépéseket vonhatna maga után, pl. a földrajzi folyóirataink szakosodását, akár a jelenlegi címek alatt, A és B szériákat képezve (rögeszmém, hogy egy folyóiratszám, amelyben egymás után szerepel a „Periglaciális formák és üledékek térbeli rendje egy vulkanikus hegy lejtőjén” és a „Szolnok megye falutípusai” dolgozat, nem egyaránt vonzza a két szakma olvasótáborát, hanem egyaránt taszítja).

b) Akár hazardírozva is, de vállalni kell a *földrajzi alap kutatások prioritását s földrajzi szintézisek készítését!* A nehézségeket ismerni vélem, számos ellenérv reális akadályokat sorakoztathat fel (megfelelő részkutatások hiánya, a sokszerzős szintézisek szervezési nehézségei, publikációs gondok, pénzsűke, egységes szemlélet hiánya, a fizető megrendelők igen nagy szükségessége stb.). Ezeket cáfolni sem tudom. Mi akkor a véleményem? Az, hogy akár hazardírozva is, de vállalni kell a földrajzi alap kutatások prioritását s földrajzi szintézisek készítését! Szintézist! Mert úgy tűnik — szerény nemzetközi ismeretek birtokában is —, hogy a társadalmi földrajzot az ágazati földrajzokra való szétesés fenyegeti, „komplex” földrajzi elemzésekre nem vállalkozik, pedig „társadalmi igény” elsősorban az utóbbira lenne!

S e vállalás remélhető kedvező kihatásainak felsorakoztatása is, úgy vélem, felesleges itt. Mert az nyilvánvaló, hogy valamiféle szintézis valamiféle elméleti tevékenységet is megkövetel. Mert meggyőződésem, hogy ha megszorodnának az alap kutatás jellegű munkák, ezekből a *gyakorlat* is többet kamatoztatna, mint a folyton-folyvást konkrét gyakorlati célú vizsgálódások eredményeiből (mely utóbbiak *rendezett* képet társadalmunk térbeliségének törvényszerűségeiről nem adhatnak). Mert kétségtelen, hogy ez a vállalás új értékrendet is megkövetelne; sznobizmusunk feladását („A Válicka-völgy földje és népe” c. dolgozat is lehet tudományos értékű munka, „jó földrajz”); vállalkozó kedvet („A rasonysáberencsiek Cserehát-imázsa” vagy a „Városszerkezet és a személyes szexuális szolgáltatások díjtételeinek regionális különbségei” c. tanulmány lehet, hogy pezdítóbber hat a geográfiára, mint egy százváltozós faktor- és klaszteranalízis településeink ellátottsági szintjéről), s mindenekelőtt számvetést helyzetünkkel.

c) Minden további igazán konkrét javaslat azonnal „kontrázható”: szakemberhiány, pénzhiány, kiadási kapacitáshiány, szervezeti-szabályozási-tudományszervezési kötöttségek és így tovább. Tudományos életünk milyensége. Hiába emlegetném fel pl. a szakállas témát, az egyetemek-kutatóhelyek közötti szorosabb kapcsolatok szükségességét; amíg az egyetemi oktatás mikéntje nem igényli a vezető kutatók bevonását az oktatásba — márpedig jelenleg nem igényli —, amíg a kutatók nem is nagyon találják a helyüket az egyetemi oktatásban, addig minden ily tárgyú javaslat vagy együttműködési megállapodás — írott malaszt marad. Pedig korábbi megjegyzéseimből talán kitűnik: ezen együttműködésre különösen a társadalmi földrajzban égető szükség lenne. Említsem a tudománypromóciós feladatait, ilyen folyóirat szükségességét? (A Föld és Ég nem vált igazán azzá!) Hosszan lehetne elvégzendő feladatokat, kutatási témákat sorolni, felvázolni a társadalmi földrajz 5–10–20 éves távú teendőit. Ez nem ezen írás feladata.

Nem igazán jó ez a „magánjelentés”. Pamflet ez, mintsem valamiféle tudományos értékelés, a földrajz teljesítményeinek és adósságainak módszeres számbavétele, „földrajzi gondolkodásunk” elemzése, művek, irányzatok, kezdeményezések, módszerek, egyének mérlegre tétele. De ha írásom egyetlen lépéssel közelebb visz ahhoz, hogy a társadalomföldrajz „udvari tanácsosból” legalább „udvari bolonddá” váljék — már nem volt hiábavaló.

Dr. Beluszky Pál

JEGYZETEK

1. A földrajztudomány helyzete. — Földrajzi Közlemények, 1986. évi 3. szám, pp. 246–261.
2. Megállapítja, hogy „A magyar földrajz az elmúlt évtizedekben az ... alapvető földrajzi tárgykörök mindegyikét hatékonyan művelte, nem számottevő arányeltolódásokkal.” (249. old.) „A hazai földrajztudomány a magyar tudomány szerves része ... fejlődésében, elért színvonalában az egyetemes magyar tudománnyal tart lépést.” „Jól szolgált a társadalmi-gazdasági fejlődést.” „Különösen a korszerű elveken alapuló területi folyamatokat szabályozó állami munka segítségével vállalt jelentős szerepet.” (250. old.) A jelentés felsorolja a sikeresen művelt témákat, kedvezőnek találja a magyar földrajztudomány nemzetközi helyzetét stb.
3. A Magánjelentés közreadását maga a Helyzetkép is ösztönözte, megállapítva, hogy „... ugyanakkor viszont napjainkig jelentős az elmaradás a földrajztudományok elméleti kérdéseinek megvitatásában...” (257. old.).
4. Írásomban felváltva használom a társadalmi földrajz és a gazdasági földrajz kifejezéseket. Nevezéktani vitáknak nem vagyok híve, magam a társadalmi földrajz kifejezést szívesebben használok, részben megkülönböztetésül az 50-es, 60-as évek leszűkült szemléletű tematikájú földrajzával szemben.
5. Fényes Elek írta főműve bevezetőjében: „És lön mozgalom: indítványok tétettek egy új s igazságos adórendszer, örökválság, büntető törvénykönyv, népnevelés, királyi városi rendezés... ügyében. És midőn mindezen előszámlált tárgyakat őszintén meg akarnánk indítani, megdöbbenve vettük észre, hogy a legjobb szándékkal is keveset tehetünk: mert nem ismerjük hazánkat.”
6. Fodor Ferenc és a népi szociográfia közötti viszonyról ld. bővebben Némédi Dénes: A népi szociográfia; 1930–1938 (Gondolat, Budapest, 1985) c. művét.
Itt legyen elég — Némédi nyomán — a következő idézetek közlése: a falu anyagi viszonyainak feltárásánál: „Ezt a módszert hatóságilag kellene megszabályozni, mert egyenesen destruáló hatása lehet a falu népére”. „... talán legtöbbször nem ez — ti. a földhiány, a nyomor — a magyar falu életének rákfénéje, hanem a műveltség hiánya vagy a vallásos élet megbomlása...”, szóval nem anyagi, hanem szellemi, erkölcsi motívumokon fordul meg a falu tengelyének élete(?).”
Más kérdés, hogy Fodor Ferenc az önállósuló-kialakuló emberföldrajz jeles képviselője volt a két világháború között, maradandó értékű műveket alkotott — a Jászság életrajza, az Egy palóc falu életrajza, tudománytörténeti vizsgálódásai stb. —, s munkásságának elemző értékelésével ugyancsak adós a földrajztudomány, mint ahogy adós szinte az egész korai történetének, a századforduló körüli évtizedeknek, a két világháború közötti időszak „emberföldrajzi” hagyatékának feldolgozásával is, eltekintve Hajdú Zoltán néhány publikációjától.
7. A tárgykör tudománytörténeti becsú, sodró humorú írásai a Földrajzi Értesítő 1952. és 1954. évfolyamában jelentek meg; Gyenes Lajos tollából.
8. Kolta János: Tervezési feladatok Baranya megyében településföldrajzi vizsgálatok alapján. — Dunántúli Tud. Gyűjt. 7. 1956.

9. E sorok írója veti fel a kérdést „Néhány megjegyzés az alföldi településfejlődéshez” c. tanulmányában (megjelent a „Falvak, mezővárosok az Alföldön” c. kötetben, Nagykőrös, 1986. pp. 763–777.), ám a rövid esszé részletesebb elemzést nem tett lehetővé. Végkövetkeztetése: „Az Alföld a nyugat- és kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődési területek határzónájában fekvő frontier jellegű periféria volt (évszázadokon keresztül, hangsúlyozottan a XIX. sz. derekáig).”
10. Lackó László: A területi fejlődés egységes értelmezése. — Tér és társadalom, 1987. évi 1. sz., Enyedi György: Kísértethistória. — Tér és társadalom, 1987. évi 2. sz. Lackó László: Import avagy hazai (Válasz kísértetügyben). — Tér és társadalom, 1987. évi 3. sz.
11. E megjegyzések frásos formában nem láttak napvilágot. Dr. Tóth József a 2. Alföld-ankétón (Békéscsaba, 1986. december 1–2.) tett erre vonatkozó megjegyzést, a konferencia anyagát közreadó kötetbe (Békéscsaba, 1987) ez a szövegrész nem került be. Dr. Enyedi György pedig Tóth József doktori értekezésének vitáján említette az Alföld kelet-európai jellemvonásait.
12. Szűcs Jenő: Magyarország regionális helye Európában. A középkor. — In: Előadások a Történettudományi Intézetben 3., 6. old.
13. Uo. 3. old.
14. Ezt az országon belüli megosztottságot pl. Gunst Péter is feltételezi: összevetve a „nyugatias Dunántúlt” a „keleties Alfölddel”, írta: „... egyes államalakulatok gyakorlatilag már kezdetől fogva két struktúrát is magukba foglalhattak...” Gunst Péter: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában. — In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században, I. Szolnok, 1974. 9–31. old.
15. Pl. az Alföld településhálózata oly lényegi sajátosságok sokaságával rendelkezik, hogy joggal beszélhetünk sajátos, csak az Alföldre jellemző településhálózatról. A mezővárosok (s tanyáik) révén az Alföldön az agrártermelés városi keretekbe szerveződhet; a mezőgazdasági tevékenység városfejlesztő szerepet is ellát; a jellegzetesen alföldi településű területeken — egy „háborítatlan” agrártájon — falvakat nem lehet találni — nem lehetett a közelmúltig. A mezőgazdasági funkciójú szórvány ugyan nem ismeretlen települési forma hazánk határain túl sem, de a *tanyaelvű* település Európában másutt legfeljebb rövid ideig fennálló, átmeneti képződmény volt, *települési-gazdálkodási rendszerre nem szerveződött*. Mindebből számos egyéb sajátosság következett: túlnyomóan agrárlakosságú városok, városok „vidék” nélkül, falusias morfológiájú-településképp (mező)városok stb.

Az is kétségtelen, hogy a településállomány különleges alakulása mellett a társadalmi-gazdasági fejlődés terén is sajátos utat járt az Alföld a Kárpát-medencén belül (vagy akár Európában). Csábító, hogy felemlítsük Pannónia és Dácia „európaivá válásának” idejét, amikor az Alföld továbbra is a Barbarikum része maradt, s aligha túlzás, ha az akkor nyert előny több évszázados fennmaradását tételezzük fel (kiirtott erdők, eke alá fogott földek, a városi élet hagyományai stb.). A Duna, az egykori limes akkor is a társadalmi-gazdasági fejlődésben egyéni vonásokat hordozó tájakat különít el, amikor mindkét partján ugyanaz az államalakulat jött létre: a magyar királyság. Az Alföldet az államalapítás után is extenzíven hasznosították (a többi országrészhez képest); népsűrűsége harmada volt a Délvidék vagy a Dunántúl népsűrűségének. A betelepített új jövevények — jászok, kunok, később a hajduk — újra és újra réseket ütöttek a berendezkedő feudalizmuson. A városfejlődés korán sajátos útra tért, a mezővárosok jösrivel meg sem ismerték a feudális viszonyokat, hogy aztán a hódoltság idején fejlődésük egészen egyéni útra térjen. A 17–18. században újra berendezkedő feudalizmus sem asszimilálta maradéktalanul az Alföldet. Szabadalmas területek a maguk se falu se város településeikkel, vagy a tanyákkal, megváltozott és földesúri mezővárosok váltják egymást. Sajátos a társadalmuk, furcsa ellentét feszül társadalmi és gazdasági fejlettségük között. Az Alföld „elmaradottsága”, hátrányos helyzete általánosan elfogadott vélekedés (s mint fentebb említettük, akár a Római Birodalom fennállásáig, az „európai fejlődési vonal” kialakulásáig visszavezethető ez az időeltérés), ha ez nem is volt mindenkor oly mérvű, mint azt közhelyszerűen emlegetjük; a 19. sz. derekán, második felében pl. az Alföld gazdasága az ármentesítések, az agrárexportot segítő vasútépítés, a gabonakonjunktúra nyomán sok vonatkozásban a Dunántúl elé került. A társadalmi szerkezet „elmaradottsága” már korántsem így egyértel-

mű, különösen a 18–19. században; a polgári elemek hiányát a paraszti szabadság ellensúlyozta. Erről Veres Péter — politikai szempontok motiválta vélekedése: „... a történelem folyamán a mindig lázadó alföldi parasztság saját formákat teremtett, amaz pedig — ti. a dunántúli — szolgaságban teljesen alkalmazkodni kényszerült.” (Veres Péter: Az Alföld parasztsága. — Budapest, 1936).

16. In: Előadások a Történettudományi Intézetben, Budapest, 1986., 19. old.
17. A. N. J. den Hollander szerint a frontier fogalmát „Pusztá vagy ritkán betelepült terület leírására használták, egy érett kultúra peremén vagy még távolabb tőle... Nem csupán egyfajta helynek a képét... idézi fel, hanem egyfajta embereket is (akik ott laknak) ... sőt magát a folyamatot is, ami által ezek új és sajátos társadalmi struktúrákat fejlesztettek ki.” den Hollander: A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. — Ethnographia, 1975. 86. évf. pp. 313–323.
18. Hanák P. i. m., 20. old.
19. A rendkívül szűklátókörű hivatalos tudománypolitika fokozódó szűkkeblősége idején persze a vádpontunk támadható, hisz a „külső megbízások” nélkül a kutatóhelyek pusztá léte, működése válik kérdésessé.
20. Négy kiadás az Akadémiai Kiadónál 1975 óta.
21. Egyes egyetemeken már pl. *Goethe*-szakos képzés is folyik; jó, nem jó, ne vitassuk, de tény.

CSATÁRI BÁLINT:

RÉSZJELENTÉS A FÖLDRAJZRÓL

(Hozzászólás Beluszky Pál magánjelentéséhez)

Beluszky Pál írása felkavart. Abban a másfél évtizedben váltam ugyanis különböző helyeken a földrajz művelőjévé, amelyről a magánjelentése szól. Részjelentésemben az általa elemzett nagy kérdésköröknek csak kisebb területeiről kívánok írni, azzal a reménnyel, hogy a rész és egész viszonya teljesebbé válik, s talán az olvasót — éppen a Beluszky Pál által a szakmánkba bevezetett — további ok-következmény kapcsolatok megfogalmazására serkenti.

Ok-e, vagy következmény, hogy véleményem szerint nemcsak a földrajztudomány, hanem a földrajzoktatás is presztízs-vesztett helyzetben van. Az elmúlt két évtized tanügyi reformjainak áradatában elveszett a lakóhelyismeret, tesztekkel és vaktérképekkel gépiesedett el az általános iskolai földrajzoktatás, csökkent a gimnáziumok órakerete, a szakközépiskolák egy részéből, a szakmunkásképzőkből teljesen száműzték a tárgyat, s hovatovább a geográfia ma minimális részét képezi az általános műveltségnek.

Olvashatunk a cikkben gazdaságföldrajz = telefonkönyv problémáról is. Persze, hiszen általában is vitatott kérdés ma az oktatásban a memoriter szerepe. Tisztelete megszűnt. A célként megjelölt „nagy összefüggések, folyamatok” megláttatása azonban az előbbi nélkül aligha lehetséges maradandó módon. Pedig a geográfia kétségtelenül fontos része nemzeti önismeretünknek, sőt nemzetközi helyzetünk reális megítélésének is. De valóban nem vehetők a kezünkbe olyan geográfus művek, olvasmányos írá-